

A magyar és a német népiskolák és a néptanítói szaktudás fejlődése a történelem sorában

A 19. századi fejlődés egyik alapvető jellemzője a professzionalizáció megjelenése, amelynek következtében létrejönnek a magasan iskolázott, befolyásos szakértelmiségi csoportok. Némi időeltolódással megjelennek a német, majd a magyar tanítóképzésre irányuló törekvések, és ezzel párhuzamosan létrejön a népiskolák tanítóinak szakmai csoportja a felsőbb iskolák tanárai mellett. A népiskolai tanítóknál megjelenik az igény a gyakorlati tudásra. Ez a tudás lesz a 19. század második felében a népiskolák gyakorló szakemberei tudásának alapja.

A néptanítói szaktudás megjelenésének kezdetei

A tanítóképzésre irányuló első törekvések Franciaországban a 19. század végén, a német nyelvterületen a 18. század elején jelennek meg. A felvilágosult abszolutizmus reformjait követően egyre inkább megerősödött az a felfogás, amely az állami beavatkozást a polgárok nevelésébe szükségessé tette. Az állami beavatkozás első formája a protestantizmus nyomán alakult ki. A német fejedelemségek egy része már a 17. században bevezeti a tankötelezettséget, majd előírják az iskolaállítási kötelezettséget is. Az állami beavatkozás következő szintje az állami felügyeleti jog szabályozása volt, amelynek következtében fokozatosan megjelennek az államok nemzeti tanfelügyeletei, illetve a tanügyigazgatás rendszerei (Németh és Pukánszky, 2004). Hazánkban csak az 1868. évi népoktatási törvény szüntette meg az egyházi iskolázás kizárólagosságát, és alakította ki a meglévő felekezeti iskolákat tudomásul véve és érintetlenül hagyva a népiskolák rendszerét, bevezette a 6-12 év közötti tankötelezettséget. A törvény megjelenését követően az állam jelentős szerepet töltött be az állami tanítóképzők felállításának szorgalmazása terén is, mellyel a tanítóképzés színvonalának emelését is megcélozta. A 19. században jelentős változások figyelhetők meg mind a magyar, mind a német népiskolák fejlődésében.

A 18. század tanítóképzése, a tanítók képzettsége, iskolázottsága Magyarországon még igen változatos képet mutat. A tanítók egy részéből a képzés intézményesülése előtt, a népiskola elvégzése után lett segédtanító, majd tanító fiú, a népiskolai tanítók másik része latin középiskolát végzett, de nem mindig végeztek el valamennyi osztályt. Voltak közöttük azonban olyanok is, akik akadémiai végzettséggel rendelkeztek. Mellettük a 15-16. századtól kezdve megjelenik a tanítással alkalmoszerűen, majd hivatásszerűen foglalkozó világi szakemberek, a mesterek (rector, ludi magister stb.) rétege, kezdetben a városi plébániai, később

a növekvő számú falusi iskolákban. A velük szemben támasztott követelményeket különféle egyházi előírások, illetve helyi megállapodások szabályozták. A 16-17. században a nagy iskolavárosok kollégiumai köré kiépülő protestáns, elsősorban református iskolahálózatokban a falusi és mezővárosi kisiskolákban a további tanulmányaik magalapozása céljából diákok vállaltak tanítói szolgálatot.

A 18. századtól kezdődően az iskoláztatás egyre szélesebb néprétegekre terjedt ki, aminek háttérében a felvilágosodás vezető ideológiai motívuma, a mindenki számára megszerezhető műveltség igénye állt. A nép egészére kiterjedő iskoláztatás szükségessé tette a szaktudással rendelkező szakképzett segítők, néptanítók képzését. A 18. században a tanítóképzés még változó színvonalon mozgott. Még élt az a középkorban gyökerező elv, miszerint abból lehet tanító, aki az oktató anyagot alaposan ismeri, erkölcsös magaviselettel és életmóddal rendelkezik. Az elméleti pedagógiai és módszertani előképzettség nem volt előfeltétel. Ebből következett, hogy a tanító kedve szerint azt taníthatott, amit akart (*Németh, 1990; Pukánszky, 2005*).

Az intézményes tanítóképzés másképp alakult a protestánsoknál és a katolikusoknál. Míg a katolikus népoktatási hálózat megszilárdulását, további szétterülését az 1777-es és az 1806-os Ratio egyaránt segítette, addig a protestánsok iskolaügye más fejlődést mutatott. 1790 óta egyházi-tanügyi autonómiával rendelkeztek, melynek következtében a Ratio intézkedéseit sem vették magukra nézve kötelezőnek (*Mészáros, 2000*).

A katolikusok egy új népoktatási intézménytípust, a norma-iskolaegyüttest hozták létre. Az első normaiskolát Bécsben, 1771-ben nyitották meg, majd ezt követően a pozsonyi (1775) normaiskola mellé sorban nyíltak meg a tankerületi székhelyeken a normaiskolák.

Mint az ismert tény, az intézmény két fő részből állt: törzsét a háromosztályos normanépiszkola alkotta, amelyben a zsinórmértékül szolgáló norma-módszerrel tanítottak. Az iskola másik része normaiskolával kapcsolatosan működő tanítóképző tagozat, a rajziskola és az ének-zeneiskola volt. A tanítóképző tagozat a normarendszer elsajátítását szolgáló rövidebb hosszabb ideig (két hónaptól egy évig) tartó tanfolyamok helyszíne volt (*Németh, 1990*). Alapvető célját az első Ratio Educationis XLVIII. paragrafusában pontosan megfogalmazza: „ezen iskolák főcélja abban rejlik, hogy az egész országban elhelyezett népiskolák élére állandó tanítók bennük képeztessenek, akik mindenütt ugyanazon tanítási módszert vezetnek be és állandóan megtartják. ... ezek mintegy mintái és nevelőintézetei a többieknek” (Ratio Educationis, 1777, közli: *Dombi, 2000, 97*). Célja tehát az volt, hogy az ország különböző részein levő normaiskolák élére állítandó tanítókat képezzenek, akik meghonosítják, és folyamatosan fenntartják a tanítás norma-módszerét. Mivel ezek az iskolák példaként álltak a többiek előtt, a „tanítók nevelőkertje” (*Németh, 1990*) volt, normaiskoláknak nevezték őket.

A pedagógiai tárgyakat kezdetben a normaiskola vallástanára oktatta, aki a teológusok gyakorlati pedagógiai képzését is ellátta. A normaiskola tantárgycsoportjait, melyek a szakmai ismeretek elsajátítását és a szakmai „kompetenciatar-
talmak” kialakítását szolgálták, a következő tantárgycsoportok alkották: a vallás-
és erkölcstan, a mindenki számára szükséges ismeretkörök (írás, olvasás, számol-
lás, szép- és helyesírás, helyes viselkedés), a leendő tanítók számára szükséges
tantárgyak (metodika, oktatási gyakorlat, iskolai fegyelemtan, katalógus vezetése,
vizsgáztatás). A végzett növendékek bizonyítványt kaptak, amit az iskolai fel-
ügyelő, az igazgató és a hitoktató írt alá. Az 1806-os Ratio Educationis továbbra
is fontosnak tartja a már korábban megfogalmazott „szakmaikompetencia-elvá-
rást”, „mindegyik tanítótól megkívánja a pedagógiai-didaktikai képzettséget, va-
lamint a hazai nyelv ismeretét is” (Németh, 1990: 12).

A normaiskola tanítóképző tagozata, a „schola praeparandum” a növendéke-
ket a tanítói munkára készítette fel. A tanulók speciális pedagógiai tárgyakat ta-
nultak, mint pl. a normarendszert, azaz a népiskolai tantárgyak általános és
speciális módszertanát, valamint a többi tanítói tárgyat. A jövő tanítókkal hit-
tan-, rajz- és énektanár foglalkozott. A féléves elméleti-gyakorlati képzést lezáró
vizsga után, a megkapott bizonyítvány birtokában képesített tanítóként tevékeny-
kedhettek úri családok magánnevelőjeként vagy a népiskolák tanítójaként (Né-
meth, 1990: 13).

A normaiskolában a tanítóképzés I. Felbiger (1724-1788), sagan apát által
kidolgozott oktatási módszer szerint folyt. Felbiger a Poroszországhoz tartozó szi-
léciai Sagan városában alakította ki a saganai módszert (a normarendszer másik
elnevezése), az ottani oktatás színvonalának emelése érdekében, ami hamar széles
körben elterjedt Poroszországban és Ausztriában is (Németh, 1990). A zsinórmér-
tékül szolgáló norma-módszer az osztályfoglalkoztatási rendszer egyes elemeit
foglalta rendszerbe (Pukánszky, 2005). A normarendszer, melynek mintájára min-
den népiskolában tanítani kellett (innen a „norma” elnevezés) a három elemi kész-
ség (írás, olvasás, számolás) és az olvasókönyv feldolgozásának módszerét
nyújtotta (Németh, 1990).

Felbiger normamódszerét az állam tanügyi szervei igyekeztek széles körben
elterjeszteni. A protestánsok éppen ezért tanügyi autonómiájukra hivatkozva kez-
dettől fogva elzárkóztak attól, hogy normaiskolába engedjék tanítójelöltjeiket.
Vallásszabadságuk megsértését látták a királyi rendeletekben, mivel azok a tanítói
állás elnyerését a normaiskola elvégzéséhez kötötték. A protestánsok a tanítókép-
zést kollégium-típusú iskoláikban végezték. A tanulmányok végső célja pedig ha-
gyományosan a lelkészképzés volt; pedagógiai ismereteket csak az 1790-es
évektől oktattak. A kollégiumokban a lelkészeknek készülõ felsõbb osztályos ta-
nulók pedagógiai gyakorlatot szereztek, miközben tanították elemista társaikat.
A tanítást végzõ nagydiák-segédtanítók kezdetben felügyelet nélkül tanítottak, a

neveléstani stúdiumok hiánya később azonban egyre jobban érzékelhetővé vált. Éppen ezért Sárospatakon 1791-től kezdve megszervezték a paedagogarcha állást, ami olyan tanár alkalmazását jelentette, aki az osztálytanító öregdiákok munkáját felügyelte (*Pukánszky*, 2005). Először Tóth Pápai Mihály töltötte be az állást 1791. január 27-én, akit emellett miután Bécsben az „orvostudori” rangot elnyerte, a sárospataki főiskola orvosává választották meg. Pedagogiarchaként fő kötelessége volt a nyilvános- és magántanítók munkájának figyelemmel kísérése, rendszeresen látogatta az óráikat, melyekről tapasztalatait jegyzőkönyvben vezette, amit a rektornak adott át. Emellett intézte a tanulók fegyelmi ügyeit, ellátta az egészségügyi felügyeletet, és 1796. június 11-től a neveléstan, természetrajz és egészségtan tárgyakat tanította. A tudós professzor 1805-ben mondott le hivataláról (*Dombi*, 2000). A protestáns kollégiumok teljes tanügyi autonómiája azt is jelentette, hogy egy országosan elfogadott egységes rendelkezés hiányában egymás módszertanát sem követték. Debrecenben csak 1823-ban szervezték meg a pedagógiatanári állást.

A néptanítói szaktudás elkülönülésének kezdete

A néptanítói szaktudás elkülönülésének kezdete az első önálló, két évfolyamos magyar katolikus tanítóképző (*Eger*, 1828) alapításával kezdődik. Ezt megelőzte a Szepeskáptalanban 1819 őszén megnyílt első önálló, más oktatási intézményekkel kapcsolatban nem álló német tannyelvű tanítóképző intézet létrejötte. Mindkét intézményt Pyrker László (1772-1847), a nagy műveltségű püspök, későbbi egri érsek, a korabeli magyar művelődés számos területén tevékenykedő kiváló alakja alapította. A mesterek kiművelését célzó saját önálló tanítóképzés alapítására az az elmaradottság készítette az érseket, amit egyházmegyei látogatásai során tapasztalt, és amit az egyházi felügyeleti vizitációk jegyzőkönyvi megjegyzései a falusi népiskolákról tartalmaztak. Véleménye szerint azok a tanítók is még tanulásra szorultak volna, akikkel találkozott. Egyre sürgetőbb problémát jelentett a katolikus népiskolák ellátása megfelelő tanítókkal, mivel a megnövekedett és szétterült népiskola-hálózat egyre több kellően felkészült tanítót kívánt meg (*Szakál*, 1934; *Mészáros*, 2000). Az intézet ünnepélyes megnyitására 1828. november 11-én került sor, miután a királyi megerősítő levél is megérkezett, és az anyagiakat Pyrker jelentős pénzalapítvánnyal megalapozta, amit az egyházmegye papsága jelentős összeggel kiegészített. Az új intézmény céljait az érsek 5000 forintos letétje és mások adományai – az egyházmegye adakozásából 22 0000 forint gyűlt össze – biztosították. Az intézet közvetlenül a Helytartótanács felügyelete alá tartozott; első igazgatója Rajner Károly (egyházi), tanárai Maskovics Mihály (egyházi), Wilt György („hangázmester”) és Rudassy László kántor voltak. E két utóbbi világi személy volt (*Szakál*, 1934). Ennek az alapszintű általános tanulmá-

nyokra épülő középfokú tanítóképzőnek az volt az elsődleges célja, hogy az egyházmegye falvait kántortanítókkal lássa el. Az intézet tanügyi vezetője a pedagógiatanár volt, aki közismereti tárgyakat is oktatott. A jelentkezőknek szigorú felvételi vizsgát kellett teljesíteniük, ahol a testi alkalmasságot és a beszédkészséget vizsgálták. Emellett a jelentkezés alapfeltétele a gimnáziumi vagy filozófiai tagozati végzettséggel való rendelkezés, és az iskolamesteri és kántori teendőkre való alkalmasság volt. A felvételi vizsga sikeres teljesítése után az érsek és a főkáptalan vette fel az intézetbe a növendéket. A tanítóképző tananyagát a képzési célok határozták meg. Legfőbb tárgy az iskolai tanítás és nevelés tudománya volt, ami mellett az első évben a hittudomány, értelmes olvasás, szép- és helyesírás, számvetés szabályai, levelek fogalmazása tartozott a tárgyak közé. Másik fontos tantárgysorozat volt az ének és a zene, a pap melletti szolgálatok tanulása és a Heves megye számvevője által kidolgozott utasítás a jegyzői hivatalra. A második évben a zene és az egyházi funkciók begyakorlására került sor. A tanítás- és neveléstant mindig egy áldozópap tanította, illetve a zenét a másodéveseknek a templomban és a temetéseken „hangász” oktatta. A tanulóknak csak olvasókönyvük és hittankönyvük volt. Minden félévben vizsgát kellett teljesíteni; a 2. év végén lehetett a bizonyítványt megszerezni, de aki nem akart kántor lenni, az már az első év végén megszerezhetette a tanítói oklevelet (*Szakál, 1934*). Az egri tanítóképző nagy előnye volt, hogy az oktatás magyar nyelven folyt, továbbá az is, hogy ez az intézet kizárólag a falusi népiskolák számára képezte a tanítókat.

Az egri tanítóképzőből kerültek ki a korszak első olyan kántortanítói, akiknek az iskolai tanítás mellett egyházi feladatokat és jegyzői teendőket kellett ellátniuk. Ez az önálló intézet a normaiskolánál magasabb színvonalú képzést nyújtott. Hosszabb ideig tartott, rendszerezve tanította a népiskola tananyagát, pedagógiai elméleti tárgyak oktatása mellett gondoskodott a leendő tanítók gyakorlati képzéséről és zenei oktatásáról (*Németh, 1990*).

Pyrker kezdeményezésének hatására az 1840-ben megszületett királyi rendelet további öt hasonló katolikus tanítóképző felállítását rendelte el: Pesten, Szegeden, Miskolcon, Érsekújváron és Nagykanizsán. Az 1770-es években létrehozott normaiskola-együttesek tanítóképző tagozatai továbbra is működtek Budán, Győrben, Pozsonyban, Kassán és Nagyváradon (*Pukánszky, 2005*).

A „Magyarország elemi tanodáinak szabályai” című első állami magyar nyelvű tanügyi rendelkezés 1845-ben jelent meg, ami ugyan állami előírás volt, mivel azonban ekkor még csak az egyházak, felekezetek tartottak fenn iskolát, csakis a katolikus népiskolákra vonatkozott. A protestánsok tanügyi autonómiával rendelkeztek. A rendelkezés a katolikus népiskolákat szorosan az állami szervek illetékessége alá rendelte. A tanügyigazgatás legalsó szintjén a helyi plébános állt, aki a területén lévő népiskola, népiskolák igazgatója volt. Egy katolikus esperesi kerület katolikus népiskolái az esperes felügyelete alatt álltak. Az esperes, mint

espereskerületi népiskola-felügyelő, a tankerületi főigazgató hatásköre alá tartozott. A Helytartótanács tanügyi osztálya volt a tankerületek legfőbb irányítószerve. A megyéspüspökök csak a népiskolai hitoktatást felügyelték (*Mészáros, 2000*).

A protestánsoknál a tanítóképzésnek két módja volt: a kollégiumok és gimnáziumok mellett működő tanítóképző intézeteket és segédtanító-rendszert működtettek. A segédtanító-rendszer az 50-es években virágzott. Minden egyházmegye területén működött egy esperesi felügyelet alatt álló vizsgálóbizottság, melynek tagjai jelesebb tanítók és a tanügy iránt érdeklődő lelkészek voltak. Az egyházmegyében működni akaró segédtanítóknak bizottság előtt vizsgát kellett tenniük, majd a sikeres vizsga után a tanítójelölteket rendes tanítónak választhatták. A jelölteknek a gimnázium VI. osztályának megfelelő tudásszinttel kellett rendelkezniük hittanból, nyelvészetből, reáliákból, neveléstanból, továbbá rendelkezniük kellett a hittanítás készségével. A vizsgát eredményesen letett tanulók oklevelet kaptak. A tanítóképzés másik módja a tanítóképző intézetekben valósult meg. A korábbi református tanítóképzők nem voltak önállóak, a fő- és középiskolákhoz tartoztak (*Szakál, 1934*). Az első önálló pedagógiai tanszék Debrecenben az 1820-as évek elején jött létre, melynek első professzora Zákány József (1785–1857) volt. A kollégiumi tanítóképző egyetlen szaktanáraként három éven keresztül tartott neveléstan és szakmódszertan előadásokat a leendő tanítók számára.

Az evangélikusok 1829-ben, Sopronban vezették be a tanítójelölteknek a pedagógiai előadásokat. A régebbi alapítású medgyesi, nagyszebeni, segesvári képzők mellett 1845–47 között további kétéves evangélikus tanítóképzőket hoztak létre Felsőlövön, Szarvason, Brassóban és Nyíregyházán (*Németh, 1990*). Az 1857-ben újra felállított és átszervezett szarvasi tanítóképző a gimnáziummal együtt működött. A tanítóképző diákjai a tanítói hivatáshoz nélkülözhetetlen tárgyakat együtt tanulták a gimnázium tanulóival. Azon tantárgyak alól felmentést kaptak, amelyek a tanítói munka betöltéséhez nem voltak szükségesek. A tanárok közösek voltak: két képezdei tanárt alkalmaztak. A tanítóképzőbe való felvétel feltétele a testi és lelki alkalmasság és a gimnázium vagy reáliskola harmadik osztályának elvégzése volt. A képzés öt éven keresztül folyt. Az első év az előkészítés, ahol a növendékek a gimnázium negyedik osztályának tárgyait tanulták a görög nyelv kivételével, ami helyett a rajzolást, a szépírást, az éneket és a zongorázást gyakorolták. A második és harmadik évben került sor az elméleti képzésre, amit a gimnázium ötödik és hatodik évfolyamának osztályaival együtt végeztek. Együtt tanulták a vallástant, a német nyelvet, a magyar nyelvet és irodalmat, a világtörténelmet és természettudományokat. A tanítóképzés céljainak megfelelően külön tanulták többek között a rajzot, éneket és zongorázást, a népszerű neveléstan, módszertant, egészségtant, tornát és orgonálást. A gyakorlati képzés a negyedik, ötödik évben történt párhuzamosan a gimnázium hetedik és nyolcadik osztályának teljesítésével (*Szakál, 1934*).

A magyar néptanítószakma gyors fejlődése

A modern magyar néptanítószakma a kiegyezést követően indult gyors fejlődésnek. Ez a folyamat szoros kapcsolatban áll az Eötvös József nevéhez fűződő, a magyar népoktatás történetében jelentős fordulatot eredményező modernizációval. A kultuszminiszter népoktatási törvényével (1868. 38. tc.) megkezdődik a népoktatásügy törvényileg szabályozott rendezése.

A népoktatási törvény nagy gondot fordított a tanítóképzésre, kulcskérdésnek tekintette színvonalának emelését. Előírta, hogy az ország területén 20 tanítóképzőt kell felállítani, és a gyakorlati képzés érdekében mindegyik mellé gyakorló elemi iskolát és 2 hold kertet kellett kialakítani. A háromévesse vált tanítóképző önálló szakiskolaként jelent meg, ami az elméleti pedagógiai képzés mellett törekedett a színvonalas gyakorlati képzés megvalósítására. A tanítóképzőbe jelentkezőnek bizonyítvánnyal kellett testi alkalmasságát igazolnia, valamint a gimnázium vagy a polgári iskola 4. osztályának megfelelő műveltséggel kellett rendelkeznie. Abban az esetben, ha végzettségét bizonyítvánnyal nem tudta igazolni, akkor felvételi vizsgát kellett tennie. A felvétel alsó korhatára a betöltött 15. életév volt. A képző elvégzése után egy évet gyakorló tanítással kellett töltenie minden növendéknek, majd ezt követően két éven belül képesítő vizsgát kellett tenni elméleti tárgyakból és a tanítás gyakorlatából. Sikeres vizsga esetén a növendékek oklevelet kaptak.

A törvény rendelkezett a tanítónőképzőkről is, amelyek némi módosítással ugyanúgy működtek, mint a tanítóképzők. A nők számára létrehozott tanítóképzők bentlakásosak voltak, amelyek egy felügyelő tanítónő irányítása mellett működtek. A betöltött 14. életévhez, a felső népiskola elvégzéséhez és szigorú vizsgához volt a felvétel kötve. A tanári testületben szerepeltek férfi és női tanárok is. A tantárgyak némi kisebb módosítással megegyeztek, kiegészülve az önálló tárgyként szereplő női kézimunkával. A tanítóképző elvégzése után a nők rögtön képesítővizsgát tehettek és oklevelet nyerhettek (*Németh, 1990*).

Az állami képzők mellett továbbra is működtek a korábban alapított felekezeti képzők, melyek 3 évfolyamúvá alakítása csak lassan valósult meg. A két évfolyamos képzők három évfolyamúvá válását az anyagi áldozatok elkerülése, a felekezeti féltékenység és politikai nézetek is lassították.

Királyi katolikus tanítóképzőt a népoktatásügyi törvény megjelenése után Besztercebányán hoztak létre, ami 1872-ben megszűnt, illetve Esztergomban, Győrben, Kalocsán, Kassán, Nagyszombaton, Nagyváradon, Pesten, Pécsen, Sopronban, Szatmárnémetiben működtek. Püspöki alapítású katolikus képzők pedig Csíksomlyón, Egerben, szegeden és Szepesváralján voltak. Tanítónőket Pesten, Nagyváradon, Szatmárnémetiben, Kassán és Sopronban képeztek.

A görög katolikus tanítókat Balázsfalván, Nagyváradon, Ungváron és Sza-

mosújváron képeztek, míg görög keleti oláh tanítóképzés Zomborban folyt, ahol 1873-tól tanítónőket is fogadtak (*Szakál, 1934*). A katolikus képzőkben magasabb volt a magyar diákok aránya, mint az állami képzőkben (*Donáth, 2008*).

A református tanítóképzők elhelyezkedését szemügyre véve látható, hogy azok megmaradtak a régi helyükön, így Debrecenben, Nagykörösön és Nagyegyedben működtek. Tanítónőképzője nem volt a református felekezetnek ebben az időben. A sárospataki tanítóképzőt átvette az állam, az 1876-ban felállított pápai pedig erősen a pápai főiskolától függött (*Szakál, 1934*). Körükben a nem magyar anyanyelvűek aránya nem haladta meg az 1%-ot sem (*Donáth, 2008*).

Az evangélikusok tanítóképzőket Felsőlövön, Sopronban, Nyíregyházán állítottak fel, amit 1881-ben Eperjesre költöztettek át, majd Nagyrócén hoztak létre, ami 1872-ben megszűnt, továbbá Besztercén, Brassóban, Medgyesen, Nagyszebenben és Segesvárott hoztak létre képzőket. Ezt a sort kiegészíti még az 1873-ban Eperjesen és 1881-ben Selmecebányán megnyitott tanítóképző. A szarvasi gimnáziummal együtt működő képzőintézetet hosszabb szünet után 1877-ben nyitották meg újra (*Szakál, 1934*). Az evangélikus tanítóképzők tanulói körében a magyarok és a németek jelentős számban voltak jelen (*Donáth, 2008*).

Az izraelitáknak alapításától kezdve mindvégig működött a budapesti tanítóképző intézete.

Trefort Ágoston rendeletei rámutatnak arra, hogy a felekezetek által fenntartott tanítóképzők sokszor nem feleltek meg a törvény előírásainak. Az 1874. évi 32.632. számú rendeletében felhívja az egyházi főhatóságok figyelmét arra, hogy alkalmazkodjanak az elvárásokhoz. Rendeletét az összes tanfelügyelőhöz eljuttatta. Sok helyen nem követelték meg a szükséges előtanulmányokat, és a 17. illetve 18. életév előtt is kiadtak tanítói oklevelet. A legnagyobb problémát az jelentette, hogy 1880-ban még 27 felekezeti képző nem rendelkezett a népoktatási törvényben előírt tanítóképző mellett működő gyakorlóiskolával. Gondot jelentett az is, hogy több képzőben csekély eredménnyel valósult meg a magyar nyelv tanítása (*Szakál, 1934*).

A hároméves állami tanítóképzők számtalan előnyük ellenére nem tudták megvalósítani a népoktatási törvényben megfogalmazott elképzeléseket. A hároméves képzési idő kevésnek mutatkozott a kellően megalapozott alapképzés el-sajátításához, illetve a színvonalas elméleti és gyakorlati szakképzés megvalósításához. Nehézséget okozott az egy- vagy két éves gyakorlat beékelődése a képzési időbe, továbbá a tanítójelöltek eltérő, gyakran alacsony előképzettsége egy előkészítő évet tett volna szükségessé. A hiányosságok pótlását az 1881-ben kiadott minisztériumi rendelettel életbe lépő négyéves tanítóképzővel kívánta a közoktatásügyi kormányzat korrigálni. Az új típusú tanítóképzés koncepcióját Gyertyánffy István (1834–1930), a budai tanítóképző intézet igazgatója dolgozta ki, amit próbaként 1879-ben bevezettek oly módon, hogy a már meglévő három osztály elé

rendeleti úton egy előkészítő osztályt állítottak fel. A kétévi próba után az 1881. évi rendeletet követően 1884-re már az összes állami képző négy évfolyamúvá vált. A képző alapos, praktikus általános és szakmai műveltségen alapuló tananyaggal rendelkezett, melynek célja az volt, hogy a tanító ne csak a település tanulóifjúságának, hanem a település felnőtt lakosságának szellemi vezetője legyen. Az 1881. évi rendelet az 1920-as évekig meghatározta a hazai tanítóképzés szervezeti kereteit (*Németh, 1990, Szakál, 1934*).

A német népiskolák helyzetéről 1870/71 után

A német államokban a 19. század közepe után a népiskolák jelentőségének új tudata kezdett el kialakulni, amelyek az iskolatörvények reformtörekvéseiben és változásaiban fejeződtek ki. A képzést egyre inkább értéknek tekintették, amelyre egyrészt a lakosság minden rétege igényt tarthat, és amely másrészt nemcsak a magánszektornak hozott hasznot, hanem közvetlenül az állam fejlődésére és annak boldogulására is hatással volt. Egyre gyakrabban indultak ki abból, hogy egy jobb általános képzés a nem privilegizált társadalmi rétegek számára a közjó előnyös fejlődése szempontjából is szükséges (*Paulsen, 1903*). A német népiskolák helyzetének elemzését a kritikus időszakban megnehezíti az egymástól legtöbbször eltérő igazgatású és kormányzati szerkezetű különböző kisállamok léte. Német népiskola, nem létezett. Megbízható kijelentéseket a népiskola mindenkori helyzetéről és a népiskolai tanítókról csak az egyes német államokban tehetünk. Ha az össznémet helyzetet vizsgáljuk, akkor ésszerűbb tendenciákat megállapítani, a népiskolákkal kapcsolatban általában felmerülő problémákkal foglalkozni, és azt a kérdést feltenni, hogy milyen körülmények álltak kapcsolatban a német határokon átívelően a népiskolai tanítók munkájával.

A német népiskola a 18. század második felében II. Frigyes porosz király által bevezetett általános tankötelezettség következtében jött létre. A gimnáziumok, polgári-, közép- és reáliskolák mellett egy új iskolaformát hozott létre. Az iskolatípusok sokszínűsége és különbözősége szükségessé tette a tanári állomány differenciálását, mivel minden iskolaforma elé más társadalmi elvárásokat állítottak, mindegyik más „ügyfélkört” szolgált ki. Ez a differenciálás a különböző tanártípusok eltérő képzési módjainak kialakulásával járt együtt. Megállapítható, hogy a magasabb képzési formák oktatói a történelem folyamán már korábban, minőségileg jobban fel voltak készítve munkájuk ellátására. A népiskolai tanítók képzését azonban ezzel szemben sokáig elhanyagolták. Ráadásul a tanári állományon belül a szociális különbségek súlyosak voltak. A magasabb képzési formák tanárai általában jobb helyzetben voltak, míg a népiskolai tanítók, különösen vidéken, az alsó társadalmi réteghez tartoztak, és gyakran kínos körülmények között éltek (*Herrlitz, Hopf és Titze, 1981*). Ehhez járult hozzá, hogy rendszerint kétségbe von-

ták a képzett polgársághoz való tartozásukat. Azoknak a népiskolai tanítóknak a kedvezőtlen helyzete, akik saját maguk is alacsony, kevéssé képzett rétegekből származtak, természetesen kihatott a népiskolai oktatásra. A gyakran rosszul képzett, kevéssé motivált, csekély társadalmi elismeréssel és anyagi gondokkal küzdő tanárok közül sokan hajlottak a tekintélyelvű, szigorú és nem ritkán erőszakoskodó oktatási stílusra, amely kevéssé vette figyelembe a tanulók szükségleteit, és aligha volt megfelelő arra, hogy az egyébként is leredukált anyag iránt érdeklődést ébresszen. Ehhez jött még az is, hogy vidéken általában egyosztályos iskolák voltak. Különbőféle életkorú gyerekek és fiatalok egy helyiségben tanultak közösen, azonban mégis kis csoportokba osztva, vagy életkoruknak megfelelően egyénien kellett oktatni őket. Ilyen különböző tanulócsoporthú, erősen heterogén osztályokban olyan kihívások elé kerültek a munkájukra nem kellően felkészített népiskolai tanítók, akik ezeket csak nehezen vagy egyáltalán nem tudták leküzdeni. Kollégáik helyzete a városokban átlagosan valamivel kedvezőbbnek bizonyult a többosztályos iskolák és a magasabb jövedelem miatt.

A Német Birodalom 1871-es megalapításával adottnak tűnt a lehetőség, hogy a népiskolák helyzetét javítsák. A kisállami létet legalább sikerült megszüntetni. A fiatal császárság központosított hatalommal rendelkezett, még ha a régi államformák az egyes tartományokban továbbra is fennálltak, és ezek az igazgatásba is beleszólást követeltek. A Porosz Királyság összehasonlíthatatlanul nagy befolyása miatt a Német Birodalmat főleg a poroszok határozták meg, ami valószínűsítette a népiskolák szerkezetének egységes kialakítását.

Az első változtatások nem sokáig vártak magukra. 1872 októberében Falk kultuszminiszter az „általános rendelkezésekkel – Allgemeine Verfügung” – a porosz tantervek óvatos új irányvonalát hirdette meg. A vallásoktatást a természettudományos tárgyak és a történelmi képzés javára korlátozták – alkalmazkodva az iparosodott társadalom új képzési követelményeihez. Ezzel egy időben rögzítették a népiskolai oktatásra és az iskolák felszereltségére vonatkozó normákat. A többosztályos népiskoláknak felemelték a szintjét, és több figyelmet szenteltek az iskolai higiéniai intézkedéseknek és feltételeknek (*Herrlitz, Hopf és Titze, 1981*).

A népiskola helyzetének javulása azonban csak lassan és elhúzódva következett be. Ennek politikai és gazdasági okai voltak. Az egyháznak – főleg vidéken – továbbra is nagy befolyása volt az oktatásszervezésre és a tanítók foglalkoztatására, mert az iskolafelügyelet kérdése sokáig tisztázatlan maradt, és a tisztségeket sok helyen továbbra is egyháziak töltötték be. Az egyes iskolák fejlődése nagyon eltérően alakult, mert a közösségek az igazgatásban jogilag szabadok, önállóak voltak, és igazodni tudtak a mindenkori helyi adottságokhoz.

Az oktatási reformok és törvények megszüntetése, ami a népiskolai tanítók képzését is érintette, általában kitartó vitákkal járt együtt, ezért ezek gyakran nem

voltak többek kompromisszumos megoldásoknál. A népiskolai tanítók számának növekedése ellenére a tanárhiány is probléma volt. Emellett a társadalmilag befolyásos, elismert polgárság nagy része gyanakvással figyelte a népiskolák felértékelődését. Elkezdődött a humanista képzési kánon felváltása technikai, természettudományos központú területekkel, és ez egyre fenyegetőbbé vált, bár a népiskolai képzést továbbra is a képzés korlátozása jellemezte (*Kerschensteiner*, 1901).

A népiskolának szerény, nem túl széles körű ismereteket kellett közvetítenie az egyszerű nép gyakorlati életéhez alkalmazkodva, hogy saját életkörülményekkel könnyebben birkózzanak meg. A szociális felemelkedés ígéretével ezekben az esetekben gyakran nem számoltak. De a tanárjelöltek képzésében anyagi okok és tartós visszás állapotok is hozzájárultak ahhoz, hogy a népiskolák helyzete csak lassan javult. A népiskolai tanítóknak továbbra is egy szakmailag, szociálisan és anyagilag kevésbé kielégítő helyzettel kellett megelégedniük. Még ha egyre jobban meg is fizették őket, fizetésük még mindig a gimnáziumi vagy a főiskolai tanárok fizetése alatt volt. Társadalmi tekintélyük a nyilvánosság szemében a népiskola oktatási intézményként való elismerésétől függött. Képzésük teljes egységesítésének, és az ezzel járó, egyre szakmaibbá váló munkájuk ellenére sem tekintették őket pedagógiai szakértőknek. Különösen a tudományos vitákból maradtak a népiskolai tanítók legtöbbször kizárva, jóllehet sokan érdeklődtek a szakmai képzettség és a pedagógiai kérdések iránt. A túlszűfolt, heterogén osztályokban történő tanítás, amely gyakran nem megfelelő helyiségben zajlott, szellemileg és fizikailag is megerőltető volt. Bár egyre több népiskolai tanító végezte a munkáját nagy elhivatottsággal, többszörösen elvárták tőlük, hogy munkájukkal kapcsolatban semmilyen társadalmi elismerésre ne tartsanak igényt, hanem elégedjenek meg azzal, hogy ők jó, istenfélő állami alkalmazottak. Ezek az ellentétek nem maradtak észrevétlenek; a korabeli szakirodalomban sokat vitáztak erről, ami által nőtt a politikára gyakorolt nyomás is (*Titze*, 1991).

A tanítók szakmai fejlődési esélyei

Az 1870-es évektől a tanítók tipikus képzési útja a szemináriumi iskolákon át vezetett. A jelölteket általában körülbelül 14 éves korukban, a népiskola befejezése után vették fel, és elméleti, illetve gyakorlati képzést kaptak pedagógiai alapokból és saját tantárgyaikból. Ez a képzés általában 6 évig tartó általános és szakmai képzés volt. Tartomány szerint különböző volt a felépítése, alapvonásaiban azonban azonos maradt (*Rein*, 1881; *Titze*, 1991). A fiatalabb diákokat bizonyos körülmények között már az iskola ideje alatt felkészítették a tanárok a szemináriumokra (*Kellner*, 1874). Legtöbbször ezekhez a szemináriumi iskolákhoz népiskolák voltak gyakorlóiskolaként hozzacsatolva, ahol a pályázó figyelni tudta az

osztályokat és tanítási tapasztalatokat gyűjthetett. A szemináriumi iskolai rendszer az évek folyamán kiépült, és a népiskolai tanítóképzés egyre inkább önálló képzési folyamattá fejlődött (*Titze, 1991*). Egyetemi képzés a tanítóknak nem volt előírva (*Kellner, 1874; Keller és Brandenburger, 1906; Rein, 1902*). Sokakat közülük az államvizsga után egy életre megbíztak egy állással. A lehetőség, hogy magasabb szintű tanárok legyenek, tehát gimnáziumi vagy főiskolai karriert fussanak be, általában nem állt fenn (*Titze, 1991*). Azonban a továbbképzésnek sokféle lehetősége adott volt, ami az önálló tanulástól, a tanítói konferenciákon, az esti vagy nyári kurzusokon át a főiskolai tanulmányokig terjedt (*Kellner, 1874; Keller és Brandenburger, 1906; Rein, 1902*). Az önálló tanulás főleg a tanításra való felkészülésre és a saját szellemi horizont tágítására szolgált, míg a sikeresen befejezett továbbképző tanfolyamok ahhoz járulhattak hozzá, hogy a tanító egy jobban fizető állásra cserélhette meglévőjét – netán vidékiről városra. Lipcsében és Jénában felsőfokú tanulmányok álltak nyitva a tehetséges népiskolai tanítók számára, amivel szemináriumi tanárokká, iskolaigazgatókká vagy iskola felügyelőkké képezhettek magukat; ezeket a hivatalokat hivatalos vizsgákkal tölthették be (*Rein, 1902; Titze, 1991*).

Feltűnő, hogy a népiskolai tanítók kézikönyvében nem tanácsolják a továbbképző tanfolyamok látogatását vagy a magasabb hivatalok eléréséhez szolgáló továbbképzéseket (*Kellner, 1874; Keller és Brandenburger, 1906*). Sokkal inkább az önálló tanulás, a tanári konferenciákon és olvasó egyesületekben való részvétel lehetőségére hívják fel a tanítók figyelmét. A tanítókat nem bátorítják, hogy a tanári állásukon kívül bármire is törekedjenek. Ez bizonyosan összefüggött az állandóan ismételt követelményekkel, a szerénységgel és vallásos alázattal. A továbbképző kurzusok iránti kereslet azonban nagy volt, és a népiskolai tanítók sok erőt, időt és pénzt fektettek a részvételbe (*Tr, 1899*). A szakmai előrelépés iránti vágy része volt a szociális felemelkedés iránti törekvésnek, és lerántotta a leplet a népiskolai tanító idejétmúlt idealizált képéről „szerény állami szolga”.

A professzionalizmus és a szakmaiság egyre jelentősebb lett a foglalkozási csoport önképe szempontjából. A népiskolai tanítók igényévé vált, hogy helyüket a pedagógiai szakmai világban elfoglalják, hogy őket szakértőként fogadják el. Követelésekkel azonban lemondtak a politikai elkötelezettségről. Lényegében a legtöbb tanár konzervatívnak vallotta magát; kritikusan fogadták a szociáldemokrata törekvéseket. Egyrészt hivatásuk kevés politikai játékkeret hagyott számukra, másrészt sokan közülük szilárdan hittek vallásukban. Mérsékelt modernségükkel semmiféleképpen nem szálltak síkra a politikai változásért, hanem inkább saját életfeltételeik javítására és a társadalmi és anyagi javakból való nagyobb részesedés lehetőségére koncentráltak (*Titze, 1991*).

Wilhelm Rein és a német népiskola

Wilhelm Rein 1886-tól 1929-ig dolgozott a jénai pedagógiai tanszéken. Ő irányította az ideje alatt ismét megnyílt pedagógiai szemináriumot a hozzákapcsolt gyakorlóiskolával. Ezenkívül sokban hozzájárult a jénai nyári egyetem megalapításához (egyetemi továbbképzések tanárok és más, tudományok iránt érdeklődő polgárok számára), amit ő szervezett, és az oktatás elengedhetetlen részévé tett (Lütgert, 1998). Ezen a két intézményen keresztül Jéna a tanárképzés egyik német központja lett, aminek híre külföldre is eljutott, és nagyszámú nemzetközi hallgatót és érdeklődőt csábított oda. Wilhelm Rein gondoskodott arról, hogy a nyári egyetem és a pedagógiai szemináriumok képzési kínálata a népiskolai tanítókhöz és tanítójelöltekhez is szóljon és megragadja őket. A pedagógiai szemináriumban nyújtott munkája során saját maga is intenzíven foglalkozott a népiskolával mint intézménnyel. A hozzá kapcsolt gyakorlóiskolában a legnagyobb időben kizárólag népiskolai osztályokat tanítottak. Itt végezték a jénai tanárjelöltek képzésük gyakorlati részét. Eltekintve egy rövid, 3 éves kísérlettől a gimnáziumi osztályokkal való munkával, a jénai szeminárium minden hallgatója bepillantást nyert – a többség jövőbeni gimnáziumi tanár volt – a népiskolai tanítói tevékenységbe. A szemináriumi tantestület ettől különösen nagy hatást várt. Ezen túlmenően Wilhelm Rein kiállt a népiskolák fontossága mellett. Az állam fontos, alapvető képzési rendszerének tekintette és feladatává tette, hogy helyzetét elemezze, a visszasságokat felfedje és megoldási javaslatokat készítsen. Több írásában foglalkozott a népiskolai tanítóképzés helyzetével. Nézete szerint a népiskolai kérdést nem csekély jelentőséggel kell kezelni. Pedagógiai munkája és élénk publikációs tevékenysége során világszerte tudományos hírnévre tett szert, feltétlen szaktekin-télynek számított. Különös figyelmet szentelt a népiskola problematikájának az 1890-es évektől a 20. század első évtizedéig.

A német tanítók szociális státusza és anyagi helyzete

A népiskolai tanítók helyzete nem volt független munkájuktól. A vidéki tanítók általában kevesebbet kerestek, mint a városiak. Különösen az előbbieket növelték fizetésüket melléktevékenységekkel, és gyakran műveltek egy kisebb földterületet, ami a javadalmazásuk része volt. Az 1870-es évek végétől az első világháborúig az életkörülmények fokozatos javulása figyelhető meg. A fizetések emelkedtek, a tanítóhiány garantálta az alkalmazást, a jobb képzési és továbbképzési feltételek előnyösebb állások elfogadásához segíthették őket, és sok helyen csökkentették az osztályok létszámát. Anyagilag és a képzési szint tekintetében is a tanítók jelentősen a negyedik társadalmi réteg fölött helyezkedhettek el (Titze, 1991). Közösségi sokrétű munkájuk, a kántorállások, az iskolán kívüli képzési kínálatok, kis könyvtárak fenntartása és egyesületek vezetése vagy az azokban

történő közreműködés miatt a tanítók gyakran betöltötték az elvárt szociális és erkölcsi példakép szerepet, szorosan beépültek a közösségi életbe és gyakran döntően hozzájárultak a kulturális élethez. Legjobb esetben tiszteletre méltó személyiséggé váltak és a lakosság egyre inkább elfogadta őket oktató- és nevelő szakemberként. Ehhez hozzájárult a munkában a növekvő profizmus is.

Mindent egybevéve a népiskolák ellentmondásos helyzete visszatükröződött a tanítók életkörülményeiben és munkahelyi feltételeiben. A német államok feltétlenül rájuk voltak utalva, mivel az általános tankötelezettséget be kellett vezetni, nagy volt a kereslet a tanítók iránt. A birodalom diákjainak legnagyobb része az ő oltalmuk alatt állt, intellektuálisan ők gyakoroltak rájuk hatást. A tanítók képzettsége hatott a lakosság képzési szintjére. Mivel a tanítók nemcsak a tudás átadásáért voltak felelősek, hanem nevelési feladatokat is elláttak, fennállt a lehetőség, hogy saját erkölcsi felfogásukat és világnézetüket adják tovább. Az állam a tanítók megfelelő képzésében, politikai hűségükben, de legalábbis semlegességükben volt érdekelt, nem engedhette meg magának, hogy a felnövekvő generáció nagy részét elégedetlen pedagógusok oktassák. Egyúttal a népiskolai helyzet iránti érdeklődést főleg a kényszerűség és a politikai megfontolások indokolták; a probléma gyakran többszörösen kellemetlen volt. A népiskola magán hordozta a másodosztályú képzési intézmény jelét. Ez hatott a tanítók helyzetének értékelésére, akikről sokszor feltételezték, hogy csak másodosztályú munkát nyújtanak, illetve abból indultak ki, hogy a tanítói állás nem állítja nagy intellektuális követelmények elé a tanítókat, és ezért nem is kell pedagógiailag tudományosan képzeteknek lenniük. Ennek megfelelően a tanítókat rosszabbul fizették, mint azokat a kollégáikat, akik magasabb szintű iskolában oktattak, és alacsonyabb volt a szociális helyzetük is.

Összegzés

A 19. századi magyar és német oktatásügyi fejlődés egyik alapvető jellemzője a professzionalizáció megjelenése, amelynek következtében létrejönnek a magasan iskolázott, befolyásos szakértelmiségi csoportok. Némi időeltolódással megjelenik hazánkban is a népiskola új iskolatípusként, majd a népiskolák tanítói és a felsőbb iskolák tanárai. Megjelennek a képzett tanítók, akik hozzájárultak az iskolában folyó nevelő-oktató munka színvonalának emeléséhez. A 19. század második felében a magyar és a német népiskolák jelentős fejlődésen mentek keresztül, nőtt a tanítók fizetése, csökkent az egy főre jutó tanulók száma, nőtt az iskolába járó tanköteles korú gyermekek száma. Ennek ellenére a népiskolai tanítók munkájával kapcsolatos gondok, panaszok, bírálatok állandóan visszatérő témák a 19. század második felében, amiről a tanfelügyelői jelentések és a tanítók megnyilvánulásai számolnak be.

IRODALOM

- Dombi Alice (2000): Tanítók és tanítóképezdek. In.: Dombi Alice – Oláh János (szerk.): *A XIX. század jelesei IV. Pedagógiai célkitűzések a XIX. század magyar pedagógiájában*. APC-Stúdió, Gyula. 97-106.
- Donáth Péter (2008): *A magyar művelődés és tanítóképzés történetéből 1868-1958*. Trezor Kiadó, Budapest.
- Herrlitz, H. - G., Hopf, W., Titze, H. és Cloer, E. (2009): *Deutsche Schulgeschichte von 1800 bis zur Gegenwart*. Eine Einführung. Juventa Verlag, Weinheim und München.
- Keller, A. und J. Brandeburger (1906, szerk.): *Kehrein-Kellers Handbuch der Erziehung und des Unterrichtes, zunächst für Seminarzöglinge und Volksschullehrer*. Schöningh, Paderborn.
- Kellner, Lorenz (1874): *Volksschulkunde. Ein theoretisch-praktischer Wegweiser für katholische Lehrer und Lehrerinnen, Schulaufseher und Seminare*. Bädeker, Essen.
- Kerschensteiner, Georg (1975): Wie ist unsere männliche Jugend von der Entlassung aus der Volksschule bis zum Eintritt in den Heerdienst am zweckmäßigsten für die bürgerliche Gesellschaft zu erziehen. In: *Die preußische Volksschule 1870-1914*. Universität Marburg. 33-67.
- Lütgert, Will (1998): Wilhelm Rein und die Jenaer Ferienkurse. In: Rotraud, C. és Winkler, M. (szerk.): *Der Herbartianismus – die vergessene Wissenschaftsgeschichte*. DSV, Weinheim.
- Mészáros István (2000): *A katolikus iskola ezeréves története Magyarországon*. Szent István Társulat, az Apostoli Szentszék Könyvkiadója, Budapest.
- Németh András (1990): *A magyar tanítóképzés története (1775-1975)*. Zsámbéki Tanítóképző Főiskola, Zsámbék, Főiskolai Füzetek.
- Németh András és Pukánszky Béla (2004): *A pedagógia problémátörténete*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Paulsen, Friedrich: Die deutsche Volksschule, was sie war, was sie ist, was sie werden soll. (1975) In: *Die preußische Volksschule 1870-1914*. Universität Marburg. 103-107.
- Pukánszky Béla (2005): *A gyermek a 19. századi magyar neveléstani kézikönyvekben*. Iskolakultúra, Pécs.
- Rein, W.: Über die Organisation der Lehrerbildung in Deutschland. Vortrag, gehalten auf der Seminarlehrerversammlung zu Berlin im Herbst 1881. Einsehbar in der Sammlung Pädagogischer Schriften Wilhelm Reins der Arbeitsstelle für Internationale Herbartianismusforschung des Lehrstuhls für Allgemeine Didaktik an der Universität Duisburg-Essen. Band 1, zusammengestellt von H. U. Rein.

- Rein, W (1902): Universität und Volksschullehrer. In: Naumann (szerk.): *Patria – Jahrbuch der „Hilfe“ 1903*. Buchverlag der „Hilfe“, Berlin.
- Szakál János (1934): *A magyar tanítóképzés története*. Hollósy János Könyvnyomtató, Budapest.
- Titze, H. (1991): Lehrerbildung und Professionalisierung. In: Christa Berg (szerk.): *Handbuch der deutschen Bildungsgeschichte. Band IV*. C.H. Beck, München.
- Tr. (1899): Zur Einweihung des Pädagogischen Universitäts-Seminars in Jena. *Tägliche Rundschau*. 4. 1. sz.